

תרבות

הנרטיב ההיסטורי של הימין בספרות הילדים והנוער, 1980-1965

רימה שיכמנטר

מאמצע שנות השישים עד לראשית שנות השמונים של המאה ה-20 זכה הרומן ההיסטורי הישראלי לבני הנעורים לפריחה שלא ידע כמוה בעשורים הקודמים. בפרק זמן שנמשך כעשור ומחצה ראו אור עשרות ספרים שתיארו בפני הילדים והנוער את העבר הצייוני: רובם את שנות המאבק על המדינה ואחרים את ראשית התיישבותם של בני העליות הראשונות בארץ.¹

תופעה זו יש לראות בזיקה למעמד של הרומן ההיסטורי לבני הנעורים במערכת ספרות הילדים העברית ועל רקע שקיעתה היחסית של הסוגה בשנים שקדמו לשנות השישים. הבסיס הפוליטי והאידיאולוגי של הרומן ההיסטורי בכלל וזיקתו לתהליכים של גיבוש תודעה לאומית בפרט נדונו בהרחבה במחקר, שעמד גם על עצמתו של הרומן ההיסטורי להפיץ דימויים היסטוריים ותפיסות עולם לאומיות.² בשל הפוטנציאל החינוכי-לאומי שלו החלו להיכתב כבר במחצית המאה ה-19, כמה עשרות שנים לאחר שפורסמו הספרים הראשונים בסוגה, רומנים היסטוריים המיועדים לנוער.³ לאורך השנים מילאו הרומנים ההיסטוריים תפקיד מרכזי בהעמקת התודעה ההיסטורית של הצעירים ובגיוסם למטרות לאומיות.⁴ תכונותיה

1 הקביעה כי התקופה שבין אמצע שנות השישים לראשית שנות השמונים הייתה תקופת פריחה לרומן ההיסטורי הישראלי לילדים ולנוער מבוססת על בדיקה ראשונית של הקורפוס. בתקופה זו ראו אור כ-40 ספרים – של דבורה עומר, אסתר שטרייט-וורצל, ישראל לרמן, אוריאל אופק, מילא אוהל, גלילה רון-פדר ושל רבים נוספים. הסוגה הפופולרית ביותר הייתה הביוגרפיה, ואחריה ספרים המבוססים על ילדותם ונעוריהם של מחבריהם בארץ ישראל של שנות השלושים והארבעים.

2 על הזיקה של הרומן ההיסטורי למציאות האידיאולוגית-פוליטית שבתוכה נוצר, ראו למשל את ספרו המכונן של גיאורג לוקאץ' (Lukacs), הדן בבסיס ההיסטורי-מעמדי של כתבי וולטר סקוט: גיאורג לוקאץ', הרומן ההיסטורי: התפתחות המגמות והצורות בענפי הספרות (תרגום אריה סולה), ספרית פועלים, מרחביה 1955. התשתית התיאורטית שהניח לוקאץ' שימשה מחקרים רבים שעסקו בסוגה.

3 Richard Maxwell, *The Historical Novel in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p. 250

4 תפקידו של הרומן ההיסטורי לילדים ולנוער כסוכן לאומי ופוליטי, בייחוד בעתות של כינון זהות לאומית או, להבדיל, בעתות של משברים אידיאולוגיים-פוליטיים, נדונה בהרחבה במחקר. יזכרו רק כמה

התרומיות של הסוגה לא נעלמו גם מעיניהם של הסופרים העבריים, ורומנים שעלילתם מתרחשת על רקע אירועים היסטוריים או מקראיים החלו נכתבים כבר במחצית המאה ה-19. העובדה שהרומן העברי הראשון, **אהבת ציון** לאברהם מאפו (1853), כתוב במתכונת הרומן ההיסטורי, היא ראיה לחשיבות הסוגה במערכת הספרות העברית למבוגרים ולילדים כאחד, שכן גם אם לא יועד בכתובתו לילדים הוא נתפס מתאים לצעירים ונקרא על ידם שנים ארוכות לאחר פרסומו הראשון.⁵ רומנים היסטוריים שנועדו מלכתחילה לילדים ולנוער החלו להתפרסם בארץ לקראת שנות השלושים של המאה ה-20. אחדים מהם היו לחומר קריאה פופולרי בקרב ילדי ארץ ישראל, כמו **אנשי בראשית** מאת אליעזר שמאלי (שטיבל, 1933), **הקנאים הצעירים** מאת יעקב חורגין (זרעאל, 1935) ו**מעל החורבות** מאת צבי ליבנה (ליברמן) (מצפה, 1938). עלילת **אנשי בראשית** התרחשה על רקע ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל, ואף כי שני הספרים האחרים הרחיקו את עלילותיהם לתקופה הרומית בארץ – כל השלושה עסקו בביסוס התודעה העברית של הילדים, ובייחוד בחיזוק ערכי ההתיישבות וההיאחזות בקרקע, בהגדרת 'אויבי הלאום' ובתיאור המאבק בהם. ואולם הפריחה שידעה הסוגה בשנות השלושים והארבעים דעכה עם היווסדותה של מדינת ישראל, שאז חלה האטה בפרסום רומנים היסטוריים לילדים ולנוער והמערכת הספרותית הפונה לקהל זה העמידה במרכז טקסטים שהתמקדו בהווה האקטואלית של כינון המדינה.⁶

באמצע שנות השישים החל שוק ספרות הילדים להתמלא ברומנים היסטוריים, ורבים מהם התקבלו בהתלהבות בקרב הקוראים, המבקרים ומערכת החינוך.⁷ כניסתו המחודשת והמואצת של הרומן ההיסטורי אל לבה של מערכת ספרות הילדים ביטאה רצון לספר לדור הצעיר שנוולד לאחר הקמת המדינה על השנים המכוננות של המאבק הלאומי. הצורך להתאים את הסיפור ההיסטורי-הציוני לנסיבות האידיאו-פוליטיות והחברתיות של ישראל בשנות השישים והשבעים היה גם הוא גורם בעל משמעות בפריחתה המחודשת של הסוגה.

מהמחקרים האחרונים בנושא: Catherine Butler and Hallie O'Donovan, *Reading History in Children's Book*, Palgrave Macmillan, Houndmills 2012; Sanne Parlevliet, 'Fiction for Peace? Domestic Identity, National Othering and Peace Education in Dutch Historical Novels for Children, 1914-1935', *International Research in Children's Literature*, 8, 1 (2015), pp. 17-30.

5 אוריאל אופק, **ספרות הילדים העברית: ההתחלה**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1979, עמ' 146.
6 כך עולה מבדיקה ראשונית של הקורפוס. מהספרים שנכתבו בדגם הביוגרפיה לנוער שראו אור בשנות החמישים יש להזכיר את ספרי אפרים צורף, שהעמידו במרכזם אנשי רוח ציוניים כמו ביאליק, הרב קוק והרצל או אישים מן ההיסטוריה היהודית כמו הבעל שם טוב. ספריו של צורף זכו לתהודה מועטה. בהקשר זה כדאי לציין כי במחקרו על הרומן ההיסטורי מצא ג'רום דה-הרוט כי בשנות החמישים של המאה ה-20 היו הרומנים ההיסטוריים דגם ספרותי משני גם בספרות האמריקנית. ראו: Jerome De Groot, *The Historical Novel*, Routledge, London and New York 2009, p. 45.

7 על ההתקבלות הנלהבת של הספרים המוזכרים כאן ראו בהמשך המאמר.

היווסדותה של מדינת ישראל והתמורות שהתחוללו בה בשני העשורים הראשונים לקיומה – בין השאר התבססותם של מוסדות המדינה, התחזקות כוחה הצבאי והבין-לאומי של ישראל, שינוי פני החברה הישראלית בעקבות העלייה ההמונית, שיפור המצב הכלכלי והתחזקות כוחה של הבורגנות הישראלית, התקרבות למעצמות המערב ובראשן ארצות הברית ולתפיסותיהן האידיאולוגיות והכלכליות – כל אלה עוררו את הצורך להפנות את המבט אחורה אל 'נקודת ההתחלה' ולתארה מחדש. הדימויים ההיסטוריים שהתאימו לתקופת היישוב ולעשור הראשון להתבססותה של ישראל כמדינה, לא היו נכונים עוד למדינה ריבונית בעלת נוכחות בין-לאומית בולטת; מדינה המצהירה על מחויבות לעקרונות הדמוקרטיה ולתפיסת העולם המערבית. הרומנים ההיסטוריים שראו אור החל בשנות השישים שימשו בין השאר במה שמעליה סופר מחדש, ובאופן שיתאים למציאות החדשה, הסיפור הציוני.

אחד ההיבטים הבולטים של הסיפור הציוני כפי שסופר ברומנים ההיסטוריים לצעירים ניכר בשינוי היחס לתרומתן של תנועות הימין להתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל בכלל ולמאבק על המדינה בפרט. היריבות בין מפלגות הפועלים ובין הציונות הרוויזיוניסטית בתקופת היישוב ולאחר הקמת המדינה הביאה לידי הדרתה של הציונות הרוויזיוניסטית מן הזיכרון הקולקטיבי; הדרה שנכללו בה גם אנשי העלייה הראשונה, שזוהו במשך הזמן עם הימין, המנהיגות הפוליטית הרוויזיוניסטית וארגוני הפורשים – אצ"ל ולח"י. כל אלה הודרו כמעט לחלוטין מהשיח ההיסטורי של המרכז הפוליטי ובמקרים אחרים ניתנו להם ייצוגים שליליים הממעייטים בערך תרומתם להתיישבות הציונית ולהקמת המדינה.⁸ הקהל הצעיר שהתחנך במסגרות החינוך הממלכתיות לא למד בבית הספר את הנרטיב ההיסטורי של התנועות, שכן בשנות החמישים, השישים והשבעים זה לא היה חלק מתכנית הלימודים. נוסף על כך, לא נערכו כל ימי זיכרון ממלכתיים להנצחת גיבורי הימין ולא הוצבו אנדרטאות לזכרם.⁹

לרומנים היסטוריים שסיפרו את תולדות הפלגים הימניים לא היה מקום בזרם המרכזי של שוק ספרות הילדים הישראלית, שהיה נתון למן שנות השלושים של המאה ה-20 לשליטתה של ההגמוניה הפועלית. בשנות הארבעים נוסדו בתי ההוצאה עם עובד, ספרית פועלים והקיבוץ המאוחד, שחסו תחת כנפיהן של תנועות הפועלים ואפשרו להן לשמר את אחיזתן בתחום.¹⁰ ואולם ההדרה של רכיבים מתוך הנרטיב של תנועות הימין לא הייתה

8 על ההדרה של הימין בממות השיח התרבותיות והפוליטיות ראו: אמיר גולדשטיין, גבורה והדרה: עולי הגרדום והזיכרון הישראלי, יד יצחק בן-צבי ומכון ז'בוטינסקי, ירושלים ותל אביב 2011, עמ' 152-169; אודי לבל, הדרך אל הפנתיאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, כרמל, המכללה האקדמית ספיר ומרכז מורשת מנחם בגין, שדרות וירושלים 2007, עמ' 97-258. על הייצוג השלילי של העלייה הראשונה בספרות העברית ראו: נורית גוברין, שורשים וצמרות: רישומה של העלייה הראשונה בספרות העברית, פפירוס, תל אביב 1981.

9 גולדשטיין, גבורה והדרה, עמ' 152-169; לבל, הדרך אל הפנתיאון, עמ' 97-258.

10 על חלקה של תנועת הפועלים בקביעת הקנון הספרותי לילדים בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה ראו: יעל דר, קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים,

תוצאה של היריבות הפוליטית בין הפלגים הימניים לפלגים הפועליים בלבד, אלא היא גם ביטאה מגמה של ביטול הפוליטיזציה של הילדות הישראלית ושל האחדה ממלכתית של המסרים המועברים לקהל הצעיר, מגמה שקנתה לה אחיזה בספרות הילדים החל בשנות החמישים. מגמה זו גרמה לדחייה של ספרות הילדים והנוער בעלת האוריינטציה הימנית, ולדבריה של יעל דר – גם להרחקה של סופרים שזוהו עם מפ"ם.¹¹ המחלוקת העקרונית והעמוקה בין תנועות הימין לתנועות הפועלים והניסיון לטעת את ספרות הילדים בהקשרים שנתפסו אפוליטיים הביאו לידי כך שסופרים אשר כתבו לקהל שהזדהה עם הימין פרסמו את כתביהם בהוצאות נישא ייעודיות, שממילא מיעטו לפרסם ספרות לילדים.

לקראת סוף שנות השישים ניכרה בשוק ספרי הנוער מגמה של שינוי, וספרים – גם אלה שראו אור בהוצאות שלא זוהו עם הימין – החלו לתאר את ההיסטוריה של הפלגים הימניים בתקופת היישוב. אחדים מהספרים הללו גוללו את תולדות העלייה הראשונה, את הביוגרפיה של אישים שהיו מזוהים עם התנועה הרוויזיוניסטית ואת פעילות מחתרות הפורשים. הסנוניות הראשונות של מגמה זו היו הספרים שתיארו את פועלם של בני העליות הראשונות: **עלילות ראשונים** מאת ברוך אורן (עם עובד, 1964), ספר המתאר את ההתיישבות בארץ של בני העליות הראשונות; ושני ספריה של דבורה עומר: **הבכור לבית אב"י**, **ביוגרפיה של איתמר בן-אב"י**, שהיה ידוע בנטייתו הפוליטיות האזרחיות (עם עובד, 1967) ו**שרה גיבורת ניל"י**, הביוגרפיה של שרה אהרונסון, שהייתה דמות מופת למגזר הימני בתקופת היישוב (' שרברק, 1967).¹² בשנת 1969 ראה אור ספרה של צביה גרנות **גבורה באדום** (' שרברק), המספר על המאסר וההוצאה להורג של דב גרונר, ובשנות השבעים החלו מתפרסמים ספרים מאת גלילה רון-פדר-עמית, **ילדי השכונה במחתרת** (קרני, 1971) וספרי 'סדרת ילדים אלמונים' (מלוא, 1972-1975), שתיארו חבורת ילדים המסייעת בין השאר לאצ"ל וללח"י במלחמתם בכריטים. ב-1973 פרסמה רון-פדר-עמית את הביוגרפיה **המורד: אברהם (יאיר) שטרן, הוגה ולוחם** (מלוא), ובה בעת החלו להופיע דמויות של חברי

1930-1950, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2013, עמ' 1-13. על הוצאה לאור של ספרות ילדים בעם עובד ובספרות פועלים בשלהי תקופת היישוב ראו: זהר שביט, 'התפתחות ספרות הילדים בארץ-ישראל', בתוך: **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, חלק ראשון, האקדמיה הלאומית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים 1998, עמ' 454.

11 יעל דר, 'מה לפירוק הפלמ"ח ולסיפור ילדים? משה שמיר ויגאל מוסינזון כותבים לילדים על רקע היריבות הפוליטית בין מפא"י למפ"ם במלחמת העצמאות', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2014, עמ' 580-598.

12 מעניין לציין כי **עלילות ראשונים והבכור לבית אב"י** התפרסמו בהוצאת עם עובד הפועלית, צעד שהוא ראיה לשינוי היחס אל העלייה הראשונה. על נסיבות כתיבתם של שני ספריה של דבורה עומר **הבכור לבית אב"י** ו**שרה גיבורת ניל"י** ראו: Rima Shikhmanter, 'Heroes of Our Time: The Historical-Political Context of Devorah Omer's Novels *Ben-Yehuda's Eldest Son* and *Sarah, Heroine of Nili*', *Israel Studies Review*, 22, 2 (2017), pp. 110-125

אצ"ל בספרים שעסקו בפעילות ארגון ה'הגנה' או תיארו את החיים ביישוב בתקופת טרום הקמת המדינה.

פרסומים אלה היו תוצאה של ההפשרה ביחסה של מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י), המפלגה השלטת, אל הימין הפוליטי, תהליך שהתרחש במרוצת שנות השישים וביתר שאת לאחר מלחמת ששת הימים. היחס החדש של השלטון אל ארגוני הימין התבטא גם בהבאת עצמותיו של זאב ז'בוטינסקי לירושלים ב־1964 וקבורתו בטקס ממלכתי, בהקמת אנדרטאות להנצחת פעילי המחתרות ועוד.¹³ שינוי היחס הממסדי כלפי הימין הפוליטי לווה בתמורות שחלו ביחסו של הציבור הרחב כלפיו ובהזדהות האידיאולוגית שהלכה וגדלה עם מפלגות הימין. ואולם כמו המהפך הפוליטי של 1977, גם שינוי יחס זה היה תוצאה של מגוון גורמים, ובהם כישרונו של בגין לפנות לקהלים חדשים,¹⁴ הכרסום במעמדם של האתוס הציוני והמיתוסים שלו והמיאוס ממדיניות מפא"י, ערכיה וגיבוריה.¹⁵

במאמרו "עולי הגרדום" בין הזיכרון הממסדי לזיכרון העממי, הראה אמיר גולדשטיין כי שינוי היחס אל פעילי המחתרות בכלל ואל עולי הגרדום בפרט היה תוצאה של שני תהליכים בלתי מתואמים: האחד בא מתוך פעילות של אישים בעלי עמדה הגמונית, שלא בהכרח זוהו עם הימין הפוליטי, והאחר צמח מתוך שורות הממסד הפוליטי הימני.¹⁶ בהתבסס על המסד התיאורטי שהניח גולדשטיין, אראה במאמר זה כי גם בתחום של ספרות הילדים והנוער שקידמה היבטים של סיפור הימין מן השוליים אל המרכז, נטלו חלק סוכנים משני סוגים, שאמנם פעלו בתקופות חופפות אך ללא תיאום או שיתוף פעולה מתוכננים. את המהלך הראשון, שהחל לקראת המחצית השנייה של שנות השישים, הובילו

- 13 גולדשטיין, גבורה והדרה, עמ' 239-283; לבל, הדרך אל הפנתיאון, עמ' 259-350.
- 14 על מגוון הסיבות למהפך הפוליטי של 1977 ראו: סיגל גלנטי, 'אליטות פוליטיות בימין המפה: הליכוד', בתוך: אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, מוסד ביאליק, ירושלים 2007, עמ' 43-70; אורי כהן ונסים ליאון, מרכז תנועת חרות והמזרחים 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011. בין השאר מציינים החוקרים את כישרונו של בגין לפנות לקהלים חדשים, את תמיכתו במנהיגות מקומית צעירה ובעלת רקע שונה מזו הישנה ואת שינוי הערכים החברתיים-כלכליים שהתרחש בישראל בעשורים שלאחר הקמתה. חלק מהסיבות הללו רלוונטי גם ליצירת האווירה שעודדה הוצאה לאור של ספרות ילדים ונוער בעלת אוריינטציה ימנית.
- 15 רבים עסקו בהתפוררותם של האתוס הפועלי ושל המיתוסים שלו לאחר הקמת המדינה. על הסיבות להתפוררות האתוס הציוני-פועלי ראו למשל: דן הורביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל, חברה בעומס יתר, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 154-156; יונתן שפירא, הדמוקרטיה בישראל, מסדה, רמת גן 1977, עמ' 158-165; על שינוי היחס כלפי המיתוסים היישוביים וגיבוריהם ראו למשל: יעל זרובבל, 'בין "היסטוריה" ל"אגדה": גלגולי תל-חי בזיכרון העממי', בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006, עמ' 199-216.
- 16 אמיר גולדשטיין, "עולי הגרדום" בין הזיכרון הממסדי לזיכרון העממי, עלי זית וחרב, טו (2015), עמ' 115-150.

קובעי טעם בתחום ספרות הילדים שזוהו עם פלגי המרכז-שמאל – יוצרים ועורכים שלא הראו כל זיקה לאידיאולוגיה של הימין. מגמת המהלך הייתה להגדיל את גבולות הקונצנזוס הלאומי באמצעות העשרת המגוון הפוליטי הכלול בו. במילים אחרות, מטרתו הייתה לעקר את כוחן החתרני של קבוצות פוליטיות יריבות באמצעות הכללתן בתוך גבולות ההסכמה הלאומית.¹⁷ מהלך זה נטה לטשטש את נקודות המחלוקת שבין השמאל לימין ולהדגיש את הערכים המשותפים לשני הפלגים, בייחוד את אלה שעליהם ניתן היה לבסס סיפור הגמוני אחיד, מאוחד ומאחד.

לעומת זאת, את המהלך השני, שהחל בראשית שנות השבעים, הובילו גורמים מתוך תנועת הימין, והוא צמח כזומה של אישים שהזדהו עם האידיאולוגיה של התנועה ועשו מלאכתם מתוך מגויסות פוליטית מכוונת. מגמתו הייתה לבסס קורפוס של ספרות ילדים ונוער המספרת לילדים על פעילות מחתרות הימין וגיבוריהן, ובד בבד לכונן במוות נגישות לפרסומה של ספרות היסטורית ימנית ולחלצה מן השוליים התרבותיים שנכפו עליה. מטרתם של הספרים שנכתבו במסגרת זו הייתה להעניק הכשר לגיבורי הימין, אך זאת מתוך עמדה חתרנית ומתריסה, שאינה מטשטשת אלא מדגישה דווקא את השתייכותם הפוליטית. הספרים נועדו לפעול כנגד ההדרה של תנועות הימין, לספר את חלקן במאבק על בינוי האומה והמדינה שבדרך ולהעמיד את תרומתן בשורה אחת עם זו של הגיבורים שזוהו עם השמאל היישובי. וכך, בעוד המהלך הראשון נטה להציג את גיבורי הימין היישובי כגיבורים לאומיים וממלכתיים אגב עמעום ההשתייכות הפוליטית שלהם, ניסה המהלך השני לפורר את אחדות הזיכרון הקולקטיבי ולנתב אל לבו את הנרטיב של תנועות הימין היישובי בלי לזוהר על זיקתן הפוליטית-מפלגתית אלא על ידי הבלטתה.

בחלק הראשון אתאר בקצרה את מעמדה השולי של ההוצאה לאור של ספרות היסטורית שהציגה את הנרטיב הימני בישראל של שנות הארבעים, החמישים והשישים. בשני החלקים הבאים אתאר את תהליך קידומה של ספרות היסטורית לילדים ולנוער בעלת האוריינטציה הימנית אל לבה של מערכת ספרות הילדים. תחילה אציג את הפעילות של אוריאל אופק, סוכן וקובע טעם מרכזי במערכת, שפעל מתוך עמדתו ההגמונית לביטול הדימוי המפלגתי של הסיפור ההיסטורי של פלגי הימין ולמתן הכשר לביטול זה. את המהלך השני – שצמח מתוך פלגי הימין – אדגים במאמר בהתמקד בפעילות הספרותית של גלילה רון-פדר-עמית, שלדבריה נקראה לדגל על ידי מנחם בגין והחלה בהמלצתו לכתוב ספרות היסטורית המספרת לקהל הצעיר על מחתרות הפורשים. לבסוף, אבחן את ייצוגם הספרותי של פעילי אצ"ל בספרי נוער שראו אור במסגרות הגמוניות. חלק זה

17 הסתכלות דומה מציע חנן חבר בדיונו במאפייני הספרות הישראלית. לדבריו, שלא כמו הספרות שנכתבה לפני הקמת המדינה, הספרות הישראלית נטתה להציג דמויות מהשוליים החברתיים, הפוליטיים או האתניים, אך זאת רק כדי להעביר תהליך שבסופו הן נטמעות בתוך הקולקטיב הלאומי. עוד גורס חבר, כי מבנה נרטיבי זה מאפשר החלה ריבונית גם על אוכלוסיות שוליות ועיקורן מהפוטנציאל המפלג והמתסיס שלהן. ראו: חנן חבר, 'מפה של חול: מספרות עברית לספרות ישראלית', תיאוריה וביקורת, 20 (2002), עמ' 165-190.

יעמוד על התגבשותו של דגם הייצוג החדש ויצביע על המטענים האידיאולוגיים והרגשיים שנטענו בהם הדמויות.

מטרתי במאמר זה היא לתרום לשיח על הקשרים שבין ספרות ילדים ונוער בכלל והרומן ההיסטורי בפרט, ובין הממסדים האידיאולוגיים, להצביע על מקומה של ספרות לקהל הצעיר בתהליך עיצוב תהליכי הזיכרון וההשקחה של נרטיבים היסטוריים, ולחשוף את אופני הפעולה של מנגנוני הבניית נרטיבים לאומיים המופנים לקהל הצעיר.

ספרות ילדים ונוער בהוצאות המזוהות עם הימין הפוליטי

אחד הביטויים של דחיקת הנרטיב ההיסטורי של גופי הימין אל מחוץ לזיכרון הלאומי היה הימנעותם של בתי הוצאה המרכזיים שפעלו בארץ בשנות החמישים מלפרסם ספרות שמזוהה עם הימין, הן ספרות מבוגרים הן ספרות ילדים. ההוצאות הפועליות, ששליטתן בשוק נמשכה גם בשנות החמישים והשישים, נמנעו מהוצאה לאור של ספרות זו, ורק הוצאות פרטיות אחדות שלא היו מזוהות מבחינה פוליטית פרסמו כתבים של אנשי התנועה.¹⁸ לפיכך, כדי לספק לעצמם במות פרסום החלו חברי מחתרות הפורשים כבר לפני מלחמת העצמאות, וביתר שאת לאחריה, להקים הוצאות נישה שהתמקדו בפרסום ספרות שנתנה ביטוי למסד הרעיוני של הימין הפוליטי. בין השאר התפרסמו שם ספרי זיכרונות, ביוגרפיה, ספרות עיון והגות וספרות היסטורית סמיתיעודית.¹⁹ הזיהוי של הוצאות הנישה הללו עם הימין התבטא כמובן באופיו של החומר שפרסמו, אך גם בנטייתיהם הפוליטיות של בעליהן – רובם ככולם באו משורות הימין. כאלה היו למשל הוצאת הדר (נוסדה ב-1949) והוצאת קרני (נוסדה ב-1951), שהיו בבעלות חברי מפלגת חרות.²⁰

18 כזו הייתה למשל הוצאת אחיאסף, שלא הייתה הוצאת ספרים המזוהה עם הימין, אך הוציאה לאור את ספריהם של מנחם בגין, המרד: זכרונות של מפקד הארגון הלאומי בארץ ישראל (1950) ושל יעקב מרדור, ארוכה הדרך לחירות: קורות אחד הגולים (1950).

19 דנה מסד, 'איך להצטרף למחתרת? ייצוגי לח"י בספרות ובקולנוע', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009.

20 הוצאת קרני הייתה בבעלותו של שמואל כץ, חבר מפקדת אצ"ל ודובר הארגון, ומאוחר יותר אף חבר כנסת מטעם תנועת חרות. ההוצאה פרסמה ספרי לימוד לשון, אך היו לה כמה steady titles כמו יומנה של אנה פרנק (יומנה של נערה, 1953) שראה אור בהדפסות רבות. ההוצאה פרסמה אוטוביוגרפיות וביוגרפיות של אנשים המזוהים עם החוגים האזרחיים והתנועה הרוויזיוניסטית, ובהם יומנו של אהרן אהרונסון (1970); זיכרונותיהם של מנחם בגין (בלילות לבנים: קורותיו של אסיר ציון ברוסיה, 1953) וגאולה כהן (סיפורה של לוחמת, 1961). בהוצאה זו ראו אור ספרו האוטוביוגרפי של כץ עצמו, יום האש (1966) וספרו ההיסטורי-פוליטי אדמת מריבה (1970). בשנת 1975 נרכשה הוצאת קרני על ידי הוצאת דביר. הוצאת הדר הייתה בבעלותו של יעקב עמרמי, חבר מפקדת אצ"ל. ההוצאה פרסמה ספרי זיכרונות וביוגרפיות של אנשי אצ"ל ולח"י. במסגרתה ראו אור גם

בהוצאות הנישה הפוליטיות, שהיו כאמור בבעלות חברי הארגונים הימניים, התפרסמו לאורך השנים ספרים אחדים בלבד שפנו לקהל הצעיר. מרשימת הפרסומים של הוצאות הימין עולה רושם כי בעלי הוצאות לא היו ערים לפוטנציאל החינוכי-פוליטי הטמון בספרות הילדים והנוער בכלל וברומן ההיסטורי בפרט. חריגה מבחינה זו הייתה הוצאת של"ח, ארגון שפעל למען שיקום לוחמי המחתרות וקידום הנצחת נופליהן. בשנת 1949 יזמה ההוצאה את פרסום 'ספרית גיבורים', שבה ראה אור ספר אחד בלבד, ובשנים 1950-1952 פרסמה ההוצאה את 'ספרית המרד', שבה ראו אור 11 ספרונים שסיפרו על פעולות צבאיות של המחתרות. הספרונים היו סמי-תיעודיים באופיים, ואת רובם כתבו אנשי אצ"ל ולח"י.²¹ עיתונות הילדים והנוער הציעה גם היא במות להצגת הסיפור ההיסטורי של הימין. בתקופה זו פעלו כתבי עת לנוער בעלי מחויבות פוליטית ימנית מוצהרת ובראשם חרות לנוער (1953-1956). עיתון הצעירים של חרות. העיתון חרות לנוער החל את דרכו כמוסף בן עמוד אחד בפורמט מוגדל (broadsheet) שצורף פעם בשבוע לחרות. לאחר כחצי שנה נעשה המוסף לשבועון נפרד, שהיקפו הלך וגדל בהדרגה ל-12 עמודים בפורמט של מגזין (טבלואיד). חרות לנוער היה עיתון מפלגתי מובהק; עורכיו והכותבים בו היו בעברם חברי אצ"ל, מקורבים לארגון או מזדהים עם הקו שייצג. בתפקיד העורך שימש שלמה מרץ, איש בית"ר ותיק, ממקימי המסדר ע"ש זאב ז'בוטינסקי, וסגן העורך היה משה בלע, גם הוא איש המסדר. עם הכותבים בעיתון נמנו יהושע הלוי (ציטרון), דרור ואליעזר סודיט (שחתמו 'דרור סודיט') ושרגא גפני (שכתב בשם העט 'אבנר כרמלי'). אופיו המפלגתי של העיתון התבטא גם בנימה הלעומתית-מתנגחת שנקט בסוגיות פוליטיות. היות ופנה לבני נוער בגילים 12-15 (כפי שצוין פעמים אחדות בעיתון עצמו), הרבה חרות לנוער לעסוק גם בענייני השעה וגם במאבק שניטש בין אצ"ל לשמאל בתקופת היישוב ובאירועים מן העבר שהיה מעורב בהם הארגון. סיפורת היסטורית התפרסמה אף היא מעל דפי העיתון: שניים מהסיפורים בהמשכים שהתפרסמו בעיתון בארבע שנות פעילותו סיפרו על פעילות אנשי אצ"ל בתקופת המנדט. ראשון הסיפורים הללו היה 'שמלת המשי' מאת דרור סודיט, והשני - 'ילדי המחתרת' מאת אליעזר הלוי. סיפוריו של אבנר כרמלי, שהתפרסמו גם הם כסיפורים בהמשכים, לא עסקו בעבר. חרות לנוער היה מהבמות היחידות שפרסמו ספרות ילדים ונוער המתארת את פעילות אצ"ל לפני הקמת המדינה, אך אופיו המפלגתי של

21 ספרי ילדים מתורגמים א-פוליטיים, כמו ספריה של יונה ינסון משפחת החיות המוזרות (1964) ועמק החיות המוזרות (1967), שניהם בתרגום אוריאל אופק.
 'ספרית גיבורים': צבי קניג (ישי); חייו, דבריו ופועלו (1949); 'ספרית המרד': מנחם מלצקי, וכך החל המרד (1950); שלמה סקולסקי, חטפנו קצינים בריטיים (1950); ישראל אלדד, מנשרים קלו מאריות גברו (1950); ס' דרור, נשק בריטי למחסני הבריטים (1951); יעקב חורגין, התקפת משטרת רמת גן (1951); ישראל אלדד, פוצצנו מטוסים בריטיים (1951); אליעזר פדהצור, שבעה עשר בג'יפ (1951); מנחם מלצקי, התקפת רכבת הכסף (1952); אליעזר פדהצור, לילה במחתרת (1952). אחדים מספרי 'ספרית המרד' של הוצאת של"ח ראו אור מחדש בשנת 1975 בהוצאת הדר. בשנים 1976-1979 ראו אור ב'ספרית המרד' בהוצאת הדר שבעה ספרים נוספים.

העיתון אינו משאיר ספק כי ספרות זו הופנתה לילדיהם של נאמני התנועה בלי כל סיכוי של ממש לפרוץ מחוץ למסגרת זו.

עיתון נוסף שפתח את שעריו לכותבים המזוהים עם הימין היה הארץ שלנו (נוסד ב-1951), עיתון-בת של הארץ. העיתון, שפנה לקהל צעיר יותר מזה של חרות לנוער, אמנם הצהיר על עמדה בלתי מפלגתית, אך בשנות החמישים והשישים מילא את הנישה של עיתון הילדים של החוגים האזרחיים. הארץ שלנו פנה אפוא אל ילדי הבורגנות העירונית בת הזמן, ועל כן – יותר משהיה עיתון ילדים של הימין הוא היה עיתון של הקהל הלא-פועלי. את העיתון ערכו חברים לשעבר בקבוצה הכנענית: בנימין תמוז בתפקיד העורך (מהמחצית השנייה של 1951 עד לשנת 1965), ויעקב אשמן, שהיה בעברו גם חבר לח"י, בתפקיד סגן העורך. אחדים מהכותבים בעיתון, כמו עמוס קינן, שרגא גפני ושמעון צבר, באו אף הם משורות הקבוצה הכנענית, ובעברם נמנו עם מחתרות הימין.²²

את רוב הטקסטים העוסקים בהיסטוריה של הקמת המדינה והעשור שקדם לה כתב לעיתון שרגא גפני, שהיה אחראי גם לכתיבתם של הסיפורים ההיסטוריים-בדיוניים המעטים שראו אור מעל דפי העיתון בשנות החמישים. המקרה של שרגא גפני יוצא דופן, שכן הוא היה אחד הכותבים היחידים שפרסמו ברציפות במהלך שנות החמישים, השישים והשבעים ספרות ילדים ונוער שזוהתה עם השקפת עולם ימנית. גפני, שהיה איש לח"י, פרסם באותן שנים ספרים רבים לילדים ולנוער, רובם בפורמט של סדרה. כזו הייתה גם סדרת 'הימאים' (1961-1974)²³ בת 14 הכרכים, שפרסם בשם העט אבנר כרמלי. הסדרה עסקה בתיאור מעללי גבורה של מחתרת ימית ערב הקמת המדינה, ואף על פי שהייתה בדיונית באופייה, חלק ממבצעי הימאים הצעירים המתוארים בה הזכירו ברוחם את אלה שביצעו מחתרות הפורשים. ספריו של שרגא גפני ראו אור בהוצאת מ' מזרחי, הוצאה פרטית שהתמחתה בפרסום של ספרות שנחשבה לספרות לא אליטרית שסומנה על ידי המבקרים כספרות קלוקלת, ועל אף הפופולריות שלה מעולם לא השתחררה מדימוי זה.²⁴ גפני טען נגד הביקורת שהוטחה נגדו – ובעיקר זו של אוריאל אופק – כי היא נגועה במניעים פוליטיים, ובריאיון שנתן לרון מיברג ב-1981 אמר כי 'השקפותיו של אבנר כרמלי [אחד משמות העט של שרגא גפני] הן מה שמקובל לקרוא פטריוטיות, שלא היו הבון-טון של עולם השמאל הסלוני שחוגי אופק באו ממנו'.²⁵ על האשמות אלה השיב אופק כי 'לא

22 על תיאור נטייתם הפוליטית של חברי מערכת הארץ שלנו וכותביה ראו: רימה שיכמנטר, חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים וקריית שדה בוקר 2014, עמ' 15-45.

23 בשנות התשעים ראו אור שני ספרים נוספים בסדרה.

24 על הדימוי של הוצאת מ' מזרחי ראו: חמי שינבלט, 'נוף ילדות קצת אחר: ספרות נוער פופולרית בישראל, 1965-1958', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009; Nitsa Ben-Ari, 'Popular Literature in Hebrew as a Market of Anti-Sabra Culture', *Translation Studies*, 2, 2 (2009), pp. 178-195.

25 רון מיברג, 'שרגא גפני: הרואה ואינו נראה', *מוניטין*, 39 (1981), עמ' 58-62, 67. המובאה מעמ' 59.

התייצבתי בראש שום מסע-צלב נגד "כרמלי", משום שלא לחמתי מימי נגדו אישית, אלא נגד ספרות-ילדים קלוקלת בכללותה, שספרי "כרמלי-שריג-וכו" הם רק חלק ממנה ואמנם חלק נכבד מאוד, לצערי.²⁶

ואכן, בהזדמנויות רבות מתח אופק ביקורת חריפה על ספריו של גפני, אך אין לקבוע חד-משמעית שפעל ממניעים פוליטיים-מפלגתיים גרידא. החל בסוף שנות החמישים ניהל אופק מלחמה עיקשת נגד ספרות הסדרות, וזו נדחתה מכל וכול על ידי הממסד של ספרות הילדים.²⁷ עם זאת, הביקורת הנוקבת של אופק לא הייתה מנת חלקן של הסדרות של גפני בלבד, אלא גם של סדרות הנעדרות לכאורה ממד פוליטי, כמו קופיקו וצ'פופו של תמר בורנשטיין לזר. על כן, נראה שטענותיו של גפני כלפי אופק היו נכונות אך בחלקן, שכן עמדתו של אופק ייצגה את זו של הממסדים הספרותיים והחינוכיים של הזמן, שהסתייגו מכל ספרות החורגת מהקו הפוליטי, אך גם האסתטי והחינוכי, המקובל על המרכז ההגמוני. מעניין שההתנגדות לכתיבה ההיסטורית של גפני לנוער הגיעה, מלבד מאלה שזוהו כמרכז-שמאל, גם מפעילי ימין ותיקים. כך למשל, לוחמת לח"י ז'ולי טורנברג אמרה כי הרשימות של גפני על מלחמת 1948 שהתפרסמו בהארץ שלנו, מסלפות את ההיסטוריה.²⁸ ההתנגדויות שעורר גפני, משני צדיה של המפה הפוליטית, מעידות על המטען הרגשי שהיה טמון בספרות הילדים והנוער שהציגה את הנרטיב הימני, והדבר מהווה פתיחה נאותה לתיאור מסעה של ספרות זו אל לבה של מערכת ספרות הילדים.

אוריאל אופק ותרומתו לקונסנזואליות של נרטיב הימין

החידוש המרכזי של שנות השישים המאוחרות התבטא בפריצתה של ספרות הילדים והנוער של פלגי הימין אל מעבר להוצאות לאור המסומנות מבחינה פוליטית, ובפרסומה בהוצאות לאור שנתפסו 'ניטרליות' ומייצגות את המרכז הפוליטי. אחד האישים ששיחקו תפקיד ראשי בתהליך זה היה אוריאל אופק (1926-1987). בשנות השישים, השבעים והשמונים של המאה ה-20 היה אופק דמות מפתח בתחום ההוצאה לאור של ספרות לילדים ולנוער בישראל. אופק בא מרקע פועלי: הוא נולד וגדל בשכונת הפועלים בורוכוב בגבעתיים, היה חבר פלמ"ח ואף נמנה עם שבויי גוש עציון. הקשר המקצועי של אופק לספרות הילדים החל ב-1951: עם חזרתו מהשבי הירדני הוא הצטרף למערכת עיתון הילדים דבר לילדים המזוהה עם מפא"י, ולאחר שנים אחדות מונה לסגן עורך העיתון ולבסוף – ועד לפרישתו ב-1976 –

26 אופק, ספרות הילדים העברית, עמ' 67.

27 ראו למשל הרשימות של אופק נגד הספרות הסדרתית בכלל וזו של גפני (כרמלי) בפרט: אוריאל אופק, 'הבלשים', הספורטאים, הימאים, האמיצים: בית-חרושת להרפתקאות של אבנר כרמלי, דבר, 25.10.1963, עמ' 11; הנ"ל, 'צ'פופו, תוכידס, צ'פצ'יק ושו': מזון רוחני קלוקל המוגש לצעירי הקוראים', דבר, 3.10.1965, עמ' 3.

28 ז'ולי טורנברג, 'היסטוריה נכתבת גם כך, גם אחרת', חרות, 19.1.1962, עמ' 3.

שימש עורכו. בזמן עבודתו בעיתון הרבה אופק לפרסם בו טקסטים לילדים: יצירות ספרות, ביקורות, כתבות ותרגומים ספרותיים. בהדרגה חרגה פעילותו מגבולות העיתון, והוא היה לאחד המומחים הגדולים בארץ לספרות ילדים ונוער. אופק היה מעורב במפעלים רבים ומגוונים בתחום: הוא ערך ספרים וסדרות, תרגם, עיבד ספרי ילדים לתסכיתים, למחזות ולתסריטים, פרסם ספרות עיון על ספרות ילדים עברית ועולמית והרצה על הנושא במסגרות שונות בארץ ובעולם. בצד אלה, כתב אופק מאות ביקורות על ספרי ילדים ונוער וחיבר למעלה מ-100 ספרים לקהל הצעיר. על אלה זכה בפרסים, בין השאר בפרס זאב לספרות ילדים ב-1975 ובעיטור אנדרסן הבין-לאומי ב-1976. מלבד כל אלה, אופק היה מחלוצי החוקרים של ספרות הילדים העברית, וב-1976 הוענק לו תואר דוקטור מהאוניברסיטה העברית בירושלים על מחקר שעסק בראשיתה של ספרות הילדים בעברית.

אף שמבחינה אישית ומקצועית היה אופק נטוע בתוך ההווה של השמאל-מרכז, בשנות השישים והשבעים הוא לא נמנע מלערוך ספרים שתיארו היבטים מתוך הנרטיב של פלגי הימין: הוא ערך את שני הרומנים של אסתר שטרייט-זורצל שבהם הופיעו דמויות חברי אצ"ל: נערי המחתרת (מסדה, 1969) ואורי (עמיחי, 1976), ואת הספרים הביוגרפיים שכתבה גלילה רון-פדר-עמית על אברהם שטרן ועל זאב ז'בוטינסקי, שראו אור בהוצאת מלוא. אך העבודה הבולטת ביותר של אופק בהקשר זה היא סדרת 'נועזים' – המפעל המרכזי של התקופה בתחום הסיפורת ההיסטורית לקהל הצעיר.

בשנת 1966 החל אופק בגישושים ראשונים לקראת פרסום של סדרת רומנים היסטוריים לנוער בהוצאת 'שרברק'. הסדרה נועדה לעסוק בדמויות מופת של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, בהדגשת גיבורים 'חדשים' שטרם זכו לתשומת לב מצד ספרות הילדים. אופק פנה לסופרים, צעירים בעיקר, שפרסמו זה מכבר לילדים, וביקשם לתרום לו מפרי עטם. בחלק מהמקרים אופק הוא שכיוון לדמות מסוימת, ובאחרים הציע לסופרים לבחור בעצמם דמות שיהיו מעוניינים לכתוב עליה. על פי עדותה של דבורה עומר, אופק הוא שפנה אליה והציע לה לכתוב על שרה אהרונסון, רעיון שעומר אמנם הסתייגה ממנו תחילה אך בסופו של דבר הבשיל לספרה שרה גיבורת ניל"²⁹. הוא פנה לאהוד בן-עזר והציע לו לכתוב ספר על אברהם שפירא;³⁰ ליהואש ביבר הציע לכתוב על אלכסנדר זייד;³¹ ליפרח חביב הציע לכתוב על יצחק שדה, ולעמוס בר – על יצחק שדה או על מיכאל הלפרין; בר החליט לבסוף לכתוב על איש הפלמ"ח זרובבל הורוביץ.³² לעמוס לוין הציע אופק תחילה לכתוב על מאירקה חזנוביץ' ואחר כך סוכם כי הוא יעבוד על האחים ניסנוב, אך לא ברור מדוע גם רעיון זה נגנז בסופו של דבר.³³ בכתבה שסיקרה בקצרה את הוצאתה לאור של הסדרה נמסר כי בסדרה עומדים לראות אור גם ספר על אברהם שפירא מאת ברוך אורן וספר על אלכסנדר זייד מאת

Shikhmanter, 'Heroes of Our Time' 29

ארכיון גנזים, 3832/8. 30

שם, 180/88555/1. 31

שם, 527/4858/14. 32

שם, 180/72678/1, 180/10284/1, 180/10883. 33

אליעזר שמאלי.³⁴ ואולם גם שתי יזמות אלה לא יצאו אל הפועל. ספר על פעלו של שפירא מאת אהוד בן-עזר פורסם רק בשנת 1989, כשנתיים לאחר מותו של אופק ובחלוף עשור מפרסום הספר הקודם בסדרה. זה היה הספר האחרון של 'נועזים'.

ההתכתבות בין אופק ליוצרים מלמדת כי אופק אמנם דחף את היוצרים לבחור בדמויות מהנרטיב הציוני הקונסנזואלי, אך היה פתוח גם לרעיונות אחרים. דברים ברוח דומה סיפרה צביה גרנות, שספרה **גבורה באדום** תיאר את פרשת כליאתו והוצאתו להורג של דב גרונר. לדברי גרנות הרעיון לכתוב על גרונר היה שלה, וזה התעורר בה בהשפעתו של שמואל כץ (בעלים של הוצאת קרני), המו"ל של ספרי הילדים הקודמים שלה. לימים הייתה גרנות לפעילה בחוגי ארץ ישראל השלמה ולכן יש מקום להניח כי בחרה בגרונר מתוך מניעים פוליטיים מובהקים. למרות זאת, לדבריה, לא נתקלה בכל התנגדות להצעתה, לא מצד זאב נמיר, מו"ל הוצאת 'י' שרברק, ולא מצד אופק.³⁵ במכתב שכתבה לאופק יש רמז לכך שהפוטנציאל הפוליטי 'הבעייתי' של הספר נדון בין השניים. וכך כתבה גרנות: 'אנסה להכניס לטכסט לחלוחית של ציונות ותיאור המצב, מבלי להיכנס לפוליטיקה'.³⁶ ואכן, גרנות מילאה את הבטחתה והתמקדה בקונפליקט בין גרונר לקצין בריטי, ואף על פי שזהותו הפוליטית של גרונר לא הוסתרה בספר, הייתה בו התייחסות מועטה בלבד להתנגדות שעוררה הפרשה שהוא עמד במרכזה ביישוב היהודי של אז.

בסופו של דבר, 'נועזים' שילבה בין ההצעות של אופק להצעות היוצרים עצמם, ובשנים 1967-1979 ראו אור בסדרה שבעה ספרים: **שרה גיבורת ניל"י** מאת דבורה עומר (על שרה אהרונסון, 1967); **הצנחנית שלא שבה** מאת עודד בצר (על חנה סנש, 1969); **גבורה באדום** מאת צביה גרנות (על דב גרונר, 1969); **גיבור חידה** מאת אוריאל אופק (על יוסף טרומפלדור, 1970); **פורץ המחסומים** מאת עמוס בר (על זרובבל הורוביץ, 1977); **המפקד הראשון ליהודה** מאת יהואש ביבר (על אליעזר מרגולין, 1978); **ולא בדרך המלך** מאת עודד בצר (על אורד וינגייט, 1979). הסדרה זכתה לפופולריות רבה אצל הקוראים הצעירים: סקר קריאה שנערך בסוף שנות השבעים מצא כי **שרה גיבורת ניל"י** והצנחנית **שלא שבה** היו מספרי הקריאה הפופולריים ביותר בקרב תלמידי חטיבות הביניים.³⁷ ספרי הסדרה היו אהודים גם על הממסד הספרותי והחינוכי: **שרה גיבורת ניל"י** זיכה את דבורה עומר בפרס למדן של עיריית רמת גן לשנת 1967; עודד בצר קיבל את אותו הפרס בשנת 1970 על **הצנחנית שלא שבה**, ועמוס בר בשנת 1978 – על ספרו **פורץ המחסומים**. בשנות השבעים והשמנים שלושת הספרים נכללו ברשימות הספרים המומלצים של משרד החינוך, שגם רכש מהדורות שלמות שלהם. לספרים ניתן עיצוב אחיד והם היו בעלי היקף דומה, שעליו שמר אוריאל אופק ברוב ספרי הנוער שערך או כתב (בין 150 ל-200 עמודים). רובם

34 'סידרת סיפורים על גיבורי תקופתנו – תופיע בקרוב', על המשמר, 11.12.1967, עמ' 2.

35 ריאיון שערכתי עם צביה גרנות, 1.10.2014.

36 מכתב מ' 15.8.1968; ארכיון גנזים, 10224/1. ההדגשה שלי.

37 אדיר כהן, 'על הקריאה החופשית של תלמידי חטיבת הביניים', מעגלי קריאה, 7 (ינואר 1980), עמ' 5-34.

הסתיימו באחרית דבר שהדגישה את הזיקה של פעילות הדמות שבה עסק הספר לקיומה של מדינת ישראל.

בהצהרותיו הפומביות הביע אופק עמדה אפוליטית כלפי הסדרה שערך, והציג את ספרי 'נועזים' כאמצעי מיטבי ללמד את הנוער את תולדות העבר הקרוב. כך, בהתייחסו לדיון שהתפתח סביב הבורות שמפגין הנוער בכל הנוגע לעבר הציוני, הציע:

ואם אין מלמדים עדיין במידה מספקת תקופות אלו בבת-הספר, נקום אנו וניתן בידי הילדים את ספרי-הקריאה הטובים המספרים על גיבורים ומעשים מן העבר הקרוב. [...] וכל ספר טוב, המספר על שנות המחותרת, ההעפלה, החלוציות והמאבק לחרות, עשוי למלא יעוד כפול: הוא מעניק לקורא הצעיר חוויה ספרותית מרגשת [...] ומה שחשוב לא פחות – הוא מקנה לקורא ידיעה בפרק רב-הוד בתולדות עמו וארצו. [...] אילו היתה אותה נערה מהטלוויזיה קוראת את ספרה המצוין של צביה גרנות 'גבורה באדום', שיצא בסדרת 'נועזים', הייתה יודעת להשיב בדייקנות מי היה דב גרונר.³⁸

בביקורת שכתב בעיתון דבר על 'סדרת ילדים אלמונים' של גלילה רון-פדר-עמית, שעסקה בתיאור פעילותן של מחותרות הימין, ביטא אופק תפיסה דומה והדגיש את תרומתם של הספרים להרחבת הידע ההיסטורי של הקוראים: 'רעיון חיובי הגתה גלילה רון-פדר לספר לילדים של היום על התקופה ההירואית שקדמה לתקומת המדינה'.³⁹

ב'נועזים' העמיד אופק זה בצד זה גיבורים מפלגים פוליטיים שונים: גיבורי השמאל (כמו חנה סנש) הועמדו בשורה אחת עם גיבורי הימין (כמו שרה אהרונסון ודב גרונר), ולצד אלה הוצגו דמויות שזוהותן הפוליטית הייתה מטושטשת או כפולה (כמו אורד וינגייט ויוסף טרומפלדור).⁴⁰ זאב ז'בוטינסקי, שספרות הילדים המרכזית של שנות השישים והשבעים הדירה אותו לחלוטין מגבולותיה, הוא דמות משנית בשניים מספרי הסדרה: בגיבור חידה הוא הוצג כעיתונאי שהוגה עם טרומפלדור את רעיון הגדודים העבריים, ובמפקד הראשון ליהודה – כמי שמציע למרגולין את הפיקוד על הגדוד הארץ-ישראלי.⁴¹ בשני הספרים לא מוזכר התפקיד הפוליטי שימלא כמנהיג התנועה הרוויזיוניסטית.

38 אוריאל אופק, 'סיפורים מן העבר הקרוב והרחוק', דבר, 30.6.1972, עמ' 22. אופק מתייחס בדבריו לכתבה שהתפרסמה במעריב ביום העצמאות ה-14 למדינת ישראל, שבה הוצג סקר שערך העיתון בקרב 86 תלמידי תיכון מתל אביב ויפו. הסקר בחן את ידיעותיהם של בני הנוער על תקופת המאבק להקמת המדינה ועל מלחמת העצמאות, וממצאיו הראו כי בני הנוער אינם מכירים את ההיסטוריה של העבר הקרוב של מדינתם.

39 אוריאל אופק, 'ילדים אלמונים', דבר, 30.3.1973, עמ' 22.

40 על מעמדו המרכזי של טרומפלדור בקרב חוגי השמאל והימין כאחד ראו: יעקב שביט, 'יוסף טרומפלדור כדמות מופת והוויכוח על "שייכותו" התנועתית', כיוונים: כתביעת ליהדות ולציונות, 12 (1981), עמ' 9-21.

41 אוריאל אופק, גיבור חידה, י' שרברק, תל אביב 1970, עמ' 69-71; יהואש ביבר, מפקד הראשון ליהודה, י' שרברק, תל אביב 1978, עמ' 67-72.

מבחר הדמויות – אלה שזכו לביוגרפיות ואלה ששמן עלה במהלך גיוס הכותבים אך לבסוף לא נכתבו עליהם ספרים – מעיד על התכוונות פוליטית מודעת ליצירת איזון בין שני צדי המפה הפוליטית. כלומר, בחפשו אחר גיבורים 'חדשים' כיוון אופק גם לגיבורי הימין שבאמצעותם היה אפשר להרחיב את פנתיאון הגיבורים הלאומי ולגולל סיפורי הקרבה לאומיים שלא היו מוכרים עד אז לקהל הרחב. בכוחה של הנחה זו גם להסביר את הסכמתו להצעתה של צביה גרנות לכתוב על דמות פוליטית כמו דב גרונר, ואת הבחירה שלו לכתוב לסדרה ביוגרפיה של יוסף טרומפלדור, דמות המקובלת על שני הפלגים הפוליטיים.

בספרי 'נועזים' הובלטו התכונות המשותפות לכל הגיבורים: גבורה, תושייה, מנהיגות, הקרבה עצמית ואמונה ברעיונות ההגנה היהודית וזכות ההתיישבות בארץ ישראל. הגיבורים שנבחרו לסדרת הספרים הקימו ארגונים מיליטריסטיים עבריים או פעלו במסגרתם, ודגלו בעמדות של אקטיוויזם צבאי ושל התנגדות למה שהוצג בספרים ככניעה לכובשי הארץ הזרים או לכוחות המאיימים על יהדות הגולה. הייצוג של הגיבורים הדגיש תכונות אלה ובתוך כך טשטש את הזהות הפוליטית שלהם או של הארגונים שבמסגרתם פעלו. האפוליתיות לכאורה והקונסנזואליות היו העקרונות המרכזיים בייצוג גיבורי הסדרה, אפילו בייצוג של דמויות שעוררו מחלוקות עזות בקרב החברה היישובית, כמו שרה אהרונסון ודב גרונר. שני גיבורים מובהקים אלה של הימין מתוארים בספרי הסדרה כמי שזכו בסופו של דבר להכשר ולהכרה של החברה שפעלו בה, והקרבתם תוארה כגורם שאפשר את העצמאות המדינית של ישראל.⁴²

הפופולריות ארוכת השנים של סדרת 'נועזים' בקרב הקוראים והממסד החינוכי עשתה את ספרי הסדרה לכוח מרכזי בעיצוב תמונת העבר של דורות רבים של קוראים. הספרים תרמו מחד גיסא להשכחת המחלוקות הפוליטיות ששררו ביישוב ואף להשכחת קיומן של דרכים חלופיות לחיות בארץ; ומאידך גיסא סייעו הספרים בשימור דימויים היסטוריים שתאמו את התפיסות האידיאולוגיות של המדינה שנוולדו לתוכה, שכן הסיפור שהוצג בהם הדגיש את האחדות הפנים-יהודית, סיפר על הרדיפה המתמשכת של היהודים בגולה כמו בארצם שלהם וקידש את הכוונה המתמיד לעמוד על המשמר ולחזק את מערכות ההגנה העצמית. הפעילות הספרותית של אופק, הן כעורך סדרת 'נועזים' ושל ספרים אחרים שתיארו את הנרטיב של הימין והן כמבקר ספרות ילדים, מעידה על הקונסנזואליות הגוברת של הנרטיב ההיסטורי של פלגי הימין, תוצאת הפקעתו מההקשרים המפלגתיים שלו. בו זממן פעילותו משמשת ראיה לרגישותו הפוליטית ולכישורו להנכיח בתוך ספרות הילדים והנוער את התפיסות האידיאולוגיות המרכזיות של זמנו. מעורבותו של אופק, סוכן מרכזי בתחום ספרות הילדים והנוער של התקופה, בעריכתה ובהוצאתה לאור של ספרות המספרת את סיפור הימין, תרמה למעבר של זו מן השוליים של ספרות הנוער הישראלית אל מרכזו, עוד בטרם התחולל המהפך הפוליטי של 1977.

42 על סוגיית הייצוג של שרה אהרונסון בספרה של עומר ראו: Shikhmanter, 'Heroes of Our Time'.

גלילה רון־פדר־עמית: ספרות מגויסת של הימין חודרת למרכז

דמות נוספת שתרמה להכשר של סיפור הימין הפוליטי ולהבאתו אל המרכז של מערכת ספרות הילדים היא הסופרת גלילה רון־פדר־עמית. רון־פדר־עמית נולדה בשנת 1949 בחיפה, ואף על פי שלדבריה גדלה במשפחה המחויבת למפא"י, כבר בגיל ההתבגרות החלה להתעניין במחתרות הפורשים. כמי שכבר בילדותה עסקה בכתיבה ספרותית כתבה רון־פדר־עמית סיפור המתאר את פעילות אנשי אצ"ל, אך הואיל ולתחושתה חסרו לה מקורות היסטוריים להסתמך עליהם היא פנתה אל מנחם בגין, שר בלי תיק בממשלת לוי אשכול, וביקשה ממנו לחוות דעה על הסיפור שכתבה. לטענתה, בפגישתם גייס אותה בגין למלא את החלל שנוצר בהיעדרה של ספרות ילדים ונוער על אצ"ל, ופיוון אותה לכתוב על הארגון לקהל הצעיר, שכן לדעתו ילדים היו קהל יעד פתוח להשפעה.⁴³ בקשתו של בגין הייתה לרון־פדר־עמית לשליחות, והיא החלה לכתוב על המחתרות בעבור הצעירים.⁴⁴ לדבריה, הקשר בינה לבגין נמשך שנים ארוכות, ובמהלכן הקפידה להגיש לבגין אישית את ספריה.

רון־פדר־עמית פעלה מתוך להט אידיאולוגי ומתוך הכרה בחשיבות התפקיד שהוטל על כתפיה. ספרה הראשון, **ילדי השכונה במחתרת**, באיור אריה מוסקוביץ', פורסם בשנת 1971, בהיותה בת 22 בלבד. הספר ראה אור בהוצאת קרני, שהייתה בבעלותו של איש סיעת חרות שמואל כץ, שאליו הפנו אותה מנחם בגין ויחיאל קדישאי.⁴⁵ הספר תיאר ילדים החושפים חוליה המסגירה חברי מחתרות לבריטים ומחליטים לסייע לאנשי אצ"ל ולה"י. בכתיבת הספר התבססה המחברת על דגם ספרות הסדרות המתארת את מאבקה של חבורת ילדים למען מטרות לאומיות, נוסח 'חסמבה' של יגאל מוסינזון. **ילדי השכונה במחתרת** נועד להיות הראשון בסדרת ספרים המספרת על ילדים המסייעים לאנשי המחתרות, אבל מאחר שכץ סירב להתחייב על פרסום של סדרה הפנה קדישאי את המחברת אל אלכס זהבי, עורך המדור הספרותי של היום, עיתון מפלגת גח"ל. זהבי קישר בין רון־פדר־עמית ליוסף אלקוני, שבתקופה זו עמל על הקמת הוצאת מלוא.⁴⁶ אלקוני, לשעבר איש צבא קבע, העמיד

43 מעניינת טענתה של רון־פדר־עמית כי בגין הוא שהעלה את הרעיון של הכשרת לבכות הקהל הצעיר באמצעות ספרות הפונה אליו, וזאת לאור טענתו של אמיר גולדשטיין כי בראשית שנות השישים בגין ראה במאבק במישור הפוליטי את הדרך להרחבת ההשפעה האידיאולוגית ולא קיבל את העמדה שיש לדאוג גם לשינוי הדעה הציבורית. ראו: גולדשטיין, 'עולי הגרדום', עמ' 130-131; במחקר הזה לא אוכל לענות על השאלות מדוע ומתי שינה בגין את עמדתו בעניין זה, ואם שינוי העמדה התבטא אך ורק בהשוואה לספרות הפונה לצעירים.

44 מכתב הפנייה של גלילה רון־פדר־עמית (אז גלילה רון) שמור היום בארכיון מנחם בגין (OP-446), מכתב מיום כ"ג באב תשכ"ח). דברים אלה ואחרים מספרת רון־פדר־עמית בריאיון שנתנה למרכז מורשת בגין ב-11.9.2006 (VD-050).

45 ריאיון שערכתי עם גלילה רון־פדר־עמית, 20.1.2015.

46 הספר **ילדי השכונה במחתרת** מוקדש לעודד זהבי, בנו של אלכס זהבי. מכאן שהקשר בין רון־פדר־עמית לזהבי נוצר עוד טרם יציאתו לאור של ספרה בהוצאת קרני.

לעצמו מטרה להוציא לאור ספרים המתארים את תולדות הארץ, ובעת שפרסם את ספריה של רון-פדר-עמית פרסם גם ספרים על פעילות ה'הגנה'. 'סדרת ילדים אלמונים' שכתבה הסופרת ואשר איורה בידי שלום בסקין ראתה אור בשנים 1972-1975 בהוצאת מלוא. ספרי הסדרה היו הספרים הראשונים שפרסמה ההוצאה. מערכת היחסים בין רון-פדר-עמית לאלקוני הייתה ארוכת שנים, ובמהלך שנות השבעים והשמונים פרסמה בה הסופרת את רוב ספריה.

ספריה של רון-פדר-עמית מעידים על ניסיונה של הסופרת להעמיד את מחתרות הפורשים בשורה אחת עם ה'הגנה', ועל ידי כך להעמיק את אחיזתו של נרטיב 'שלוש המחתרות' בתודעת קוראיה. במרכז 'סדרת ילדים אלמונים' עומדת חבורה של שישה ילדים המסייעת למחתרות היהודיות במאבקן בבריטים. כמו ספרה הראשון של רון-פדר-עמית, גם ספרים אלה בנויים על דגם ספרות החבורה הבלשית-לאומית, וכמו ספרי 'חסמבה' הם סטריאוטיפיים, עלילותיהם רבות תהפוכות והיחסים החבריים מהווים חלק ניכר מהטקסט. ההתייחסות לאירועים ההיסטוריים מועטה בספרים אלה, ורק חלק מהם מתארים אירועים קונקרטיים, בעוד רובם מציגים אירועים 'כלליים', כמו הצלת אסיר שנמלט מבית הכלא של עכו או הטמנת חומרי חבלה.

בביקורת על ספרה הראשון של רון-פדר-עמית שהתפרסמה בדבר ב-1972, ציין מאיר בראלי כי החידוש בספר הוא בכך שעל אף האהדה המובעת בו כלפי אצ"ל, אין הוא יוצא נגד ארגון ה'הגנה'.⁴⁷ כלומר, שלא כספרים שכתבו אחרים לפניו, רון-פדר-עמית לא ניסתה להאדיר את חשיבותן של מחתרות אצ"ל ולח"י על חשבון פעולותיה של ה'הגנה'. היא הציגה שלוש מחתרות הלוחמות בבריטים ואשר נבדלות זו מזו בעיקר בגודלן: 'באותם ימים נלחמו בבריטים שלוש מחתרות עבריות. הגדולה שביניהן הייתה ה'הגנה'. הקטנות יותר נקראו אצ"ל - ארגון צבאי לאומי - ולח"י - לוחמי חירות ישראל. כיון שהיו מיעוט יוצא-דופן, כינו אותם בשם פורשים, והבריטים קראו להם טרוריסטים'.⁴⁸

בילדי השכונה במחתרת חושפת חבורה של ילדים רשת של מלשינים המסייעים לבריטים ובכך עוזרת לחברי אצ"ל מסתתרים. בראש רשת המלשינים עומדת ימימה לוי, בעלת חנות בשכונה, המתוארת כאישה גסה ורעת מזג. הילדים חושפים את זהותה ומדביקים על חלון חנותה כרוז המזהיר קונים שלא להיכנס אליה, שכן 'כאן מוכרת עוכרת ישראל'.⁴⁹ בסופו של דבר, בעזרת הילדים, לוכדים אנשי אצ"ל את ימימה ואת משתפי הפעולה האחרים. עלילת הספר אמנם בנויה על קונפליקט בין הפורשים ובין מתנגדיהם מתוך היישוב היהודי, אך מציגה את המתנגדים כאנשים הסוטים מאחדות הדעים האנטי-בריטית והפוגעים בשל כך במאמצי היישוב כולו.

47 מאיר בראלי, 'בני אצ"ל', דבר, 11.9.1972, עמ' 10.

48 גלילה רון, ילדי השכונה במחתרת, קרני, תל אביב 1971, עמ' 12.

49 שם, עמ' 64.

50 גלילה רון-פדר, הסליק במעמקי המערה (ילדים אלמונים), 1, מלוא, תל אביב 1972, עמ' 130.

שוויון הערך שיצרה רון-פדר-עמית בין המחותרות בספרה הראשון נשמר גם בספריה הבאים, שבהם טושטש מעמדן מעורר המחלוקת של מחותרות הימין. וכך, גיבורי 'סדרת ילדים אלמונים' רואים עצמם מחויבים להושיט עזרה לחברי כל המחותרות כולן. בספר הראשון בסדרה עוזרים הילדים לאנשי לח"י, בספר השני – להגנה ולאצ"ל וכן הלאה. בסופו של הספר הראשון מנוסח העיקרון שיוביל את הילדים במבצעייהם, והוא: 'להקים חבורה של ילדים אלמונים שיעזרו לכל המחותרות'.⁵⁰ על הילדים להישאר אלמונים, שאם לא כן יצטרכו להכריז על נאמנות לאחת מן המחותרות, וכך תימנע מהם האפשרות לעזור גם לאחרות. התמונה המוצגת בספרים משכיחה את המחלוקות הרעיוניות שהיו בין המחותרות, כלומר את אחד הקונפליקטים המרכזיים שפילגו את היישוב היהודי בתקופת המאבק על המדינה. הלחימה המשותפת של שלוש המחותרות בבריטים וההכשר לכאורה שזכו לה שלושותן כבר בעת פעילותן נעשו לדימויי העבר הבולטים בספרים.

אף על פי שדימויים אלה לא תאמו את הנרטיב של מפלגות השמאל, הביקורות המעטות על הספרים בעיתוני התקופה לא התייחסו אליהם בשלילה ובשום אופן לא קראו להחרמתם. להפך, הן שולמית לפיד והן אוריאל אופק ציינו בביקורתיהם כי הספרים עשויים לסייע לילדים 'להתקרב להבנת התקופה בה היו הוריהם בני גילם'.⁵¹ תגובות אלה מלמדות כי המרכז-שמאל היה בשל לקלוט ואף להכשיר את דימוי 'שלוש המחותרות' שהעמידו הספרים. ואולם לדבריה של רון-פדר-עמית, הספרים לא התקבלו ללא התנגדות פוליטית, וחנניות שהיו בבעלות בתי הוצאה פועלים סירבו להחזיקם.⁵² ב-1973 הוציאה רון-פדר-עמית לאור בהוצאת מלוא את ספרה המורד: אברהם (יאיר) שטרן, הוגה ולוחם, בעריכת אוריאל אופק, צעד שאפשר לראות בו חותמת של הכשר פוליטי וספרותי. אף שהפעם זה היה ספר 'רציני' יותר, הוא זכה להתייחסות מועטה בלבד. כחלק ממפעלה להקמת יד לחברי מחותרות הפורשים פרסמה רון-פדר-עמית בשנות השמונים והתשעים ספרי ביוגרפיה על ז'בוטינסקי, על יהושע כהן ועל שלמה בן-יוסף, ובשנת 2011 – על מנחם בגין. הספרים זכו לתהודה מועטה, דבר שנבע בין השאר משקיעת יוקרתו של דגם הביוגרפיה לנוער. ספרי 'סדרת ילדים אלמונים' זכו להדפסות נוספות ולמהדורות חדשות אחדות: בשנים 1975-1977 יצאו הספרים ב'מהדורת ידיעות אחרונות'; בשנת 1986 הם הודפסו מחדש בהוצאת מלוא; בשנים 2012-2013 עובדו ארבעה מספרי הסדרה לספרים מוקלטים (חברת iCast); ובשנים 2014-2018 התפרסמה מהדורה חדשה של הספרים, הפעם בעדכון השפה ובאיורים חדשים, פרי מכחולה של יעל אלברט. רון-פדר-עמית חזרה לעסוק במחותרות בספר מאוחר יותר – אהבה במחותרות (מלוא, 1985), אם כי הפעם אולי פנתה בעיקר לנערות, שכן הסיפור ההיסטורי בספר משמש רקע לסיפור אהבה.

ואולם הפופולריות של רון-פדר-עמית והאהדה שזכתה לה מצד הקוראים לא צמחו בזכות 'סדרת ילדים אלמונים' ולא בזכות ספרי הביוגרפיה שכתבה. את הצלחתה יש

51 שולמית לפיד, 'שירים לפעוטות שמהם נוצר פולקלור', מעריב, 25.8.1972, עמ' 38.

52 ריאיון גלילה רון-פדר-עמית, 20.1.2015. דברים דומים היא מספרת גם בריאיון שנתנה לאנשי מרכז מנחם בגין.

לזקוף לספרים מאוחרים יותר ופוליטיים פחות, שעסקו בבעיות חברתיות והציגו הצגה ריאליסטית את חייהם של ילדים ובני נוער בארץ, כמו **אל עצמי** (1976) וסדרת הספרים שצמחה בעקבותיו, **בחינת בגרות** (1981) ו**נאדיה** (1985) שאף עובדו לסרטי קולנוע מצליחים. ספרים אלה עשו את רוֹן-פדר-עמית לסופרת מוכרת שאינה מזוהה עם פלג פוליטי זה או אחר. ההכשר הממסדי שהוענק לה הקרין על מעמדם של כל ספריה והביא לידי פריצתו של הסיפור ההיסטורי של הימין אל מחוץ לגבולות בתי ההוצאה הפוליטיים, ויתרה מזו – הוא סלל את הדרך לייצוגים מאוחרים יותר שהופנו לקהל הצעיר. בשנת 1997 החלה רוֹן-פדר-עמית בפרסום סדרת ספרים היסטורית חדשה – הפעם לילדים בני שמונה עד עשר – סדרת 'מנהרת הזמן'. הסדרה הפופולרית הציגה את מרכזיותן של מחתרות הפורשים בהיסטוריה של היישוב כעניין מקובל, והביאה לידי סיום את המהלך שהחלה הכותבת בראשית שנות השבעים.⁵³

ייצוגים של חברי מחתרות הפורשים בתוך רקמת החיים החברתיים של תקופת היישוב

ייצוגים של המאבק על המדינה חדרו בהדרגה גם אל סוגה ספרותית היסטורית נוספת שפנתה לילדים ולנוער – ספרים בעלי בסיס אוטוביוגרפי. בספרים אלה, שחלקם ראו אור כבר במהלך שנות החמישים אך רבים מהם התפרסמו רק בשנות השישים והשבעים, תיארו היוצרים התבגרות – לרוב גברית – בשכונת פועלים או במושבה, על רקע האירועים ההיסטוריים של המאבק על המדינה.

רוב רובם של הספרים תיארו בהרחבה את פעילות ה'הגנה' בשכונה או במושבה, תיאור בעל דפוס קבוע: הגיבורים הצעירים אינם ערים לפעילות הארגון המתבצעת במקום מגוריהם, ורק בהדרגה הם מתוודעים לכך שרבים מחברי הקהילה שהם מכירים מקרוב נוטלים חלק בפעילות זו. כילדים הם נדרשים לשמש בתפקידי עזר, כמו שומרים בזמן אספות הארגון או שליחים המעבירים ידיעות בין החברים. בסופו של דבר, עם התבגרותם, מצטרפים הילדים ל'הגנה', וזאת לאחר טקס השבעה ועמידה במשימה הבוחנת את אומץ לבם. תבנית זו נזכרת כבר בספרו של מילא אוהל **המגינים הצעירים** שהתפרסם באמצע שנות החמישים (מסדה, 1956), ואפשר למצוא אותה גם בספרים מאוחרים יותר המתארים את היישוב בשנות השלושים והארבעים: בספריו של ישראל לרמן: **כל השבט הזה, דרבנות ליגאל ויורים על השכונה** (עם עובד, 1966, 1968, 1969); בספריו של אוריאל אופק: **חמש דקות פחד ואין סודות בשכונה** (ספרית פועלים, 1974, 1976) ובאחרים.

53 על הערכים הפוליטיים שנושאת סדרת 'מנהרת הזמן' ראו: Rima Shikhmanter, 'History as Politics: Contemporary Israeli Children's and Young-Adults' Historical Fiction and Israeli-Palestinian Conflict', *International Research in Children's Literature*, 9, 1 (2016), pp. 83-92.

מתמונת עולם זו נעדרים אנשי מחתרות הפורשים. אולי הסיבה לכך נעוצה בהיעדרם של אנשי מחתרות הימין מסביבת החיים הפועלית של הכותבים, אם כי אפשר להניח שזו תוצאת הדרה פוליטית של ארגונים אלה. בסוף שנות השישים החלו לצאת ספרים שהציגו גם את חברי אצ"ל ולח"י ואת פעילותם, וזאת כחלק ממרקם החיים הפוליטי והחברתי של היישוב בסוף שנות השלושים והארבעים. ייצוג כזה נזכר בספריה של אסתר שטרייט וורצל **נערי המחתרת** (מסדה, 1969) ואורי (עמיחי, 1976), ובספרו של אוריאל אופק **בדרך לגימנסיה** (1980). ייצוגים של חברי המחתרות בספרים אלה חושפים היבטים של תהליך ההכשר של הנרטיב של פלגי הימין בספרות הנוער של שנות השישים והשבעים, ועל כן ראויים לבחינה קצרה.

הספר **נערי המחתרת** שפרסמה אסתר שטרייט וורצל ב־1969 (ערך והוסיף מבוא אוריאל אופק) מתאר קבוצת נערים המשרתת ב'הגנה', שנים אחדות לפני הקמת המדינה. שטרייט וורצל (1932-2013) נולדה וגדלה בפתח תקוה, ואף על פי שבמהלך השנים הביעה תמיכה גלויה בימין הפוליטי, בשנות השישים והשבעים עדיין לא נתפסה כסופרת בעלת עמדות ימניות. אמנם הספר עוסק בפעילות ה'הגנה', אך מוצג בו גם לוחם אצ"ל ששמו דב'לה, חברם של הנערים. דב'לה חוצה את הקווים, עוזב את שורות ה'הגנה' ומתפקד לאצ"ל. הספר מתאר בהרחבה יחסית את הסיבות שבגללן הצטרף הנער לאצ"ל. גם אם בסופו של דבר הספר מביע עמדה פושרת ואף אוהדת כלפי דב'לה, מעניין לציין דבר שאינו אופייני לספרי התקופה לילדים – הספר מציג, אם כי בקצרה, את האיבה ואת המחלוקות האידיאולוגיות שהיו בין ה'הגנה' לאצ"ל.⁵⁴ זאת ועוד, למרות שוליות ההתייחסות לאצ"ל בספר, מתברר כי השפעתו של אצ"ל על יצירת הספר הייתה משמעותית: במבוא לספר מספרת שטרייט וורצל כי הרעיון להתחפשותו של גיבור הספר, חבר ה'הגנה', בעת הסתרתו, נולד בהשראת סיפור משפחתי: הדייר המזוקן שהתגורר בבית דודה היה לא אחר ממנחם בגין המחופש.⁵⁵ וכך, שטרייט וורצל העניקה לאחת מדמויותיה הראשיות, חבר ה'הגנה', מאפיינים שיחזרו שוב ושוב בייצוגים הספרותיים של אנשי אצ"ל: חמקמקות, מסתוריות, שמירה על ריחוק ויכולת להתחפש ולשנות זהות.

תיאור בעל נפח רחב יותר של חבר אצ"ל יש בספרה המאוחר והמצליח יותר של שטרייט וורצל, **אורי** מ־1976 (הוצאת עמיחי; גם הוא בעריכת אוריאל אופק). כאן מובא סיפורו של איש האצ"ל ירוחם איצקוביץ, בן המושבה המסתתר מפני הבריטים בבית הוריו של אורי ובבתים אחרים במושבה. כאשר מתעורר חשד כי מקום מחבואו נודע לבריטים, ירוחם בורח ומוצא מסתור – בזהות בדויה – במקומות שונים בארץ. הוא נתפס ונאסר בכלא עכו, ובמשפט שנערך לו נגזר עליו עונש מוות. בסופו של דבר עונשו מומתק ומומר בגירוש לאריתריאה. שטרייט וורצל מעניקה לסיפור על איש האצ"ל מקום מרכזי למדי בספר, וזה מאפשר לה להציג את התגייסות בני המושבה למענו: הם מסייעים בהסתרתו,

54 אסתר שטרייט וורצל, **נערי המחתרת**, מסדה, רמת גן 1969, עמ' 159-164.

55 הנ"ל, **אורי**, עמיחי, תל אביב 1976, עמ' 8.

וגם אם חלקם מסתייגים מפעילותו – כמו אביו של אורי – הם תומכים במשפחתו. לאחר שמוטל עליו גזר דין מוות, נערי המושבה נוסעים לארמון הנציב בירושלים כדי להגיש בקשת חנינה בפני הנציב העליון, ולבסוף משתתפים במסיבה הנערכת לכבוד חנינתו.

החברה היישובית המוצגת בספר זה אינה מחולקת חלוקה דיכוטומית בין קבוצות עוינות. הגבולות בין הקבוצות מוצגים כמטושטשים, וגם אלה המסייעים לארגון ה'הגנה' לא בהכרח אוחזים בעמדות סוציאליסטיות או בערכים של הבלגה. כך, גם האחריות שחש אורי כלפי ירוחם אינה תלויה בנטייתו הפוליטית של אורי, שבסופו של דבר מתגייס ל'הגנה'. הספר מציג את הערבות ההדדית והסולידריות החברתית כערכים עליונים וככאלה שעמדו מעל למחלוקות הפוליטיות. טשטוש המחלוקות הפוליטיות בין אנשי המחותרות, האופייני לספר זה – כמו לספרי 'סדרת ילדים אלמונים' של גלילה רון־פדר־עמית – חושף את אחת השיטות המרכזיות שבהן פילס הנרטיב של הימין את דרכו אל הזיכרון הקולקטיבי.

נערי המחותרת ואורי של שטרייט־וורצל ראו אור בהוצאות פרטיות – מסדה ועמיחי – שנמנעו מליצור לעצמן זהות פוליטית מובחנת. אך כבר שנים אחדות לאחר יציאתו לאור של **אורי** ייוצגו פעילות מחותרות הימין גם בספרים שראו אור בהוצאות הפועליות. כזה הוא ספרו לנוער של אוריאל אופק **בדרך לגימנסיה**, שראה אור בשנת 1980 בספרית פועלים. **בדרך לגימנסיה** הוא ספר המשך לחמש דקות פחד ולאיין סודות בשכונה בעלי הרקע האוטוביוגרפי, המתרחשים בשכונת הפועלים ברוכוב בשנות השלושים והארבעים. **בבדרך לגימנסיה**, מיכה, גיבור הטריילוגיה, הוא כבר בן 15 ומחליט שלא ללמוד בשכונה אלא לצאת ללימודים בגימנסיה הרצליה שבתל אביב. כמו בני שכונתו האחרים גם מיכה חבר ב'הגנה', אך בעיר הוא מתוודע לפעילות אצ"ל ואף – שלא במכוון – מסייע לחבריה באחת מפעולותיהם. תיאור חברי אצ"ל בספר מזכיר את תיאורם בספריה של שטרייט־וורצל: הם מוצגים כמי שמסוגלים לעטות זהויות שונות, רציניים ושומרים על מרחק מנערי הכיתה האחרים. בדמויות אלה יש תווים גלתיים מובהקים: הם דקי גזרה ונמוכי קומה, עירוניים, מתוחכמים ובעלי נטיות אינטלקטואליות מובהקות. אפשר להניח כי מאפיינים אלה באים להעמיד ייצוג ניגודי של אנשי אצ"ל מול ייצוג אנשי ה'הגנה', ובכך לתת ביטוי חזותי להבדלים האידיאולוגיים ביניהם (גם אם אלה אינם מוזכרים בספרים). אף ייתכן כי דימויים אלה הושפעו מדמותו של מנחם בגין, דמות איש האצ"ל הציבורית המוכרת ביותר בזמן כתיבת הספרים.

בדרך לגימנסיה הוא רומן חניכה שבו עובר הגיבור מסע של התפכחות. מיכה מתוודע לחיים בעיר הגדולה תל אביב, ובעיקר לשכונות המוזנחות שבדרומה. שכונות אלה מקושרות בספר לארוטיות אסורה: שם נפגש הגיבור עם בת דודתו המפתה של חברו ומתנשק עמה, ובמקרה אחר הוא מקבל שם הצעה מינית מגבר מבוגר. הנערה שמיכה מאוהב בה, גליה, מתגוררת גם היא בדרום תל אביב, סיבה נוספת להימשכותו של מיכה לחלק זה של העיר. מקום מפגשם של חברי אצ"ל אף הוא באחת מסמטאותיה של שכונה בדרום תל אביב. להפתעתו מגלה מיכה כי גם גליה חברת אצ"ל, ולאחר שחבריו ב'הגנה' חושדים כי הוא משתף פעולה עם הפורשים, הוא יוצא למשימה שבה עליו לרגל אחריה. ואולם עם הגיעו

לבייתה הוא מגלה כי מישוהו הלשין עליה וכי נאסרה בידי המשטרה הבריטית. ההתוודעות לאצ"ל מוצגת בספר כחלק מתהליך ההתבגרות: מיכה נתקל באנשי אצ"ל רק עם עזיבתו את שכונת ילדותו המגוננת וההומוגנית מבחינה חברתית, ובאמצעות המפגש עמו הוא נחשף להטרונגיות הפוליטית ולעוינות הפנים-יהודית של החברה היישובית. את אלה כורך הספר עם התוודעותו של מיכה למורכבות המוסרית שמביאה עמה הבגרות.

שלא כספרי רון-פדר-עמית ואורי של שטרייט-וורצל, הספר מציג את אי-ההסכמה בין פלגים פוליטיים שונים בחברה היישובית, אך בו בזמן גם מנכיח את אנשי אצ"ל ומצייר אותם כחלק ממרקם החיים המקומי. הספר מבטא יחס אמביוולנטי של הגיבור כלפי אנשי אצ"ל: הם מושכים ודוחים אותו בו בזמן וגורמים לו לבלבול רגשי ומוסרי. בעמודיו האחרונים של הספר משוחח מיכה עם מורהו האהוב, וזה מסכם את הלקח שעל מיכה ללמוד: 'הנה למדת לדעת כי החיים אינם תמיד קלים ופשוטים'; 'נכון', מוסיף מיכה, 'אבל הם יכולים להיות יפים ורבי עניין'.⁵⁶ וכך, האצ"ל מוצג בספר כסמל ל'פרי האסור', הטעון במשמעות של התפכחות מתמימות מינית ופוליטית-חברתית כאחד.

באורי ובדרך לגימנסיה מוטלים על דמויותיהם של אנשי אצ"ל תפקידים דומים: מחד גיסא ההיכרות עמו היא תחנה בדרך אל ההתבגרות של הגיבורים, ומאידך גיסא הם העילה לעיסוק בלכידות ובהומוגניות של החברה היישובית. יחסו של אורי, גיבורה של שטרייט-וורצל, אל איש האצ"ל הוא ביטוי של תהליך לקיחת האחריות הפעילה של הגיבור כלפי החברה שהוא חי בה, ויחסו אל הדמות מסמנת את לכידותה של החברה היהודית, העומדת מעל למחלוקות וליריבויות הפנימיות. בספרו של אופק הגיבור מגלה את תא האצ"ל עם גילוי המיניות שלו, והגילוי מביא לידי שרשרת אירועים המעמידים אותו מול דילמות מוסריות שלא נתקל בהן קודם. ההכרה באצ"ל מציינת אפוא את העזיבה של הילדות התמימה ואת תחילתה של הבגרות, על מורכבותה ומכאוביה. כמו באורי, גם בדרך לגימנסיה הופעת אנשי האצ"ל משמשת עילה לעיסוק בלכידות חברתית, אלא שכאן הם מייצגים את השבר של אשליית הלכידות ואת היציאה מעידן התמימות אל מורכבות החיים הבוגרים.

בשני הספרים קשה שלא לראות בתיאור המפגש של הגיבור עם אנשי האצ"ל מטפורה לחברה הישראלית של שנות השישים והשבעים בהתמודדותה עם התמוטטות מעטה האחידות הפוליטית שניסתה להשליט מפלגת השלטון. אך בעוד אסתר שטרייט-וורצל רואה במפגש זה הזדמנות לחברה הישראלית לקבל את הסיפור של הימין כחלק אינטגרלי של העבר וכסימן של בגרות שעשוי להגביר את הלכידות, ספרו של אוריאל אופק מסגיר תחושות מורכבות ואמביוולנטיות יותר. הימין הפוליטי נראה כמאיים על לכידות החברה הישראלית – גם אם לכידות זו לא הייתה אלא אשליה – וההכרה בקיומו מסמנת שלב חדש ובוגר יותר שאליו נאלצת החברה הישראלית לצעוד. ואולם ספרו של אופק אינו מבטא פחד וחרדה בלבד לנוכח הסיפור של הימין, אלא גם הימשכות אליו ואל הפוטנציאל הטמון

56 אוריאל אופק, בדרך לגימנסיה, ספרית פועלים, תל אביב 1980, עמ' 187.

בו להעשיר ולהעמיק את הסיפור הישראלי ולהביא את החברה הישראלית לידי בגרות. בו בזמן, אין לשכוח כי הספר ראה אור שנים אחדות לאחר המהפך הפוליטי של 1977, ולפיכך, את יחסו הדו־ערכי של הגיבור כלפי חברי האצ"ל שפגש ואת שברון הלב שחוה בעקבותיו אפשר לקרוא כביטוי של שבר ושל חשש המלווים את שינוי השלטון ושל פרדה מתחושת הכוח שהייתה מנת חלקם של אלה שעד 1977 היו בצדו 'הנכון' של המתרס.

סיכום

במאמר תיארתי כיצד פילסה את דרכה הספרות ההיסטורית לילדים ולנוער אשר הציגה את הנרטיב של ארגוני הימין ומנהיגיו מן השוליים של מערכת ספרות הילדים אל מרכז. תהליך זה החל באמצע שנות השישים בו בזמן בשני ערוצים לא מתואמים: את הערוץ הראשון הובילו קובעי הטעם בתרבות, שלא היו קרובים אל האידיאולוגיה שאחזו בה תנועות הימין אלא פעלו מתוך תודעה חינוכית א־פוליטית. ספרים אלה טשטשו את המחלוקות ששררו בין התנועות והדגישו את אתוס ההקרבה הציוני שהיה משותף להן. מהלך זה הודגם במאמר באמצעות התמקדות בפעילותו הרבגונית של אוריאל אופק בתחום ספרות הילדים והנוער. באמצעות קידום הספרים שסיפרו את סיפור הימין – בעריכה, בכתיבה ובביקורת עיתונאית – נעשה אופק סוכן מרכזי של הנרטיב ההיסטורי של הימין וסייע לו בפריצת חומות ה'גטו' של בתי ההוצאה המזוהים פוליטית ובהתקבלותו כסיפור לגיטימי וקונסנזואלי של תולדות תקופת היישוב והקמת המדינה.

הערוץ השני שבאמצעותו נעשה ניסיון לפלס את דרכו של הנרטיב ההיסטורי של הימין אל תוך הזיכרון הקולקטיבי היה הערוץ הממסדי, בהנעת אישים מתוך הממסד הפוליטי של הימין. הסוכנת המרכזית שפעלה בנתיב זה היא הסופרת גלילה רון־פדר־עמית, שבהמלצתו של מנחם בגין החלה לפרסם בראשית שנות השבעים ספרות פופולרית וביוגרפית העוסקת במחתרות הימין ובגיבוריהן. כנגד המהלך שניסה להרחיב את גבולות הנרטיב הקונסנזואלי באמצעות טשטוש ההשתייכות הפוליטית של הגיבורים, ספריה של רון־פדר־עמית, שנכתבו מתוך מחויבות אידיאולוגית, פעלו להרחבת גבולותיו של נרטיב זה באמצעות פתיחתו למיתוס הקונפליקטואלי של מחתרות הימין. כלומר במקום להאחיד את הנרטיב ההיסטורי, פעלה רון־פדר־עמית להפרטתו בהשוותה את תרומתן של אצ"ל ולח"י למאבק בבריטים לזו של ה'הגנה'. הצלחתה של גלילה רון־פדר־עמית בתחום ספרות הילדים והפיכתה ההדרגתית לאחת הספרות הפופולריות בתחום, תרמו במשך השנים ללגיטימיות של 'מיתוס שלוש המחתרות'.

במרוצת שנות השבעים ראו אור גם ספרים אחדים שתיארו את פעילות מחתרות הימין בתוך המרקם החברתי של היישוב, שהוצג בעיקרו כתומך בפעילות ה'הגנה'. ספרים אלה חושפים את התפקיד הסמלי שהוטל על הייצוגים של אנשי אצ"ל ושל פעילותם בספרות הילדים והנוער של שנות השבעים: מחד גיסא הם שימשו עדות ללכידותה של החברה

היהודית, שאחדותה עומדת מעל לקונפליקטים הפנימיים; מאידך גיסא העלו התיאורים אל פני השטח את תחושת האיום של התפרקות האחדות האידיאולוגית, גם אם אחדות זו הייתה לא יותר מאשליית ילדות מתוקה.

במאמר תיארת את האופן שבו הגיבה ספרות הילדים והנוער לתמורות אידיאולוגיות, ואת המנגנונים שפעלו בה להפצתן. מן התיאור עולה המסקנה כי הפעולה של ספרות הילדים אינה קשורה בהכרח במישרין לממסדים מפלגתיים-פוליטיים וכי הסוכנים הפועלים בה אינם מונעים מכוח התודעה של שליחות מפלגתית או מגזרית אלא מתוך ערכים חינוכיים ואסתטיים. עם זאת, גם פעולת גיוס מכוונת מתאפשרת בגבולותיה של ספרות הילדים. במאמר הראיתי גם כי ספרות הילדים של שנות השישים והשבעים שימשה במה המאפשרת את ביטויים של תהליכים שונים, ואף סותרים, של הבניית זיכרון היסטורי: זה הפועל לגבש נרטיב אחיד ומאוחד, גם על חשבון הרחבת גבולות ההסכמה הפוליטית, וזה החותר להפרטה של העבר ההיסטורי ולהדגשת הרבגוניות הפוליטית שלו. בדיעבד נראה כי שני התהליכים נחלו הצלחה, ובצד הנטייה להציג דמויות מופת היסטוריות-לאומיות במערכת החינוך הישראלית, לא נפקד מקומן של דמויות שזיהוין הפוליטי, האתני או הדתי משחק תפקיד מרכזי בדימוין. שאלת ההרכב של הזיכרון ההיסטורי הנוכחי והשאלה כיצד השפיעו עליו התהליכים המתוארים במאמר הן בלי ספק שאלות הראויה לעיון מקיף.

ועוד זאת: מתוך המאמר אפשר ללמוד כי ביטוייהם של תהליכים אידיאולוגיים-פוליטיים מעל דפיה של ספרות הילדים קודמים לעתים לביטוייהם במישור הפוליטי והציבורי. ייתכן כי באמצעות הכשרת לבבותיהם ותודעתם של הדורות הצעירים, ספרות הילדים מקדמת תהליכי שינוי ואף מזרזת את הוצאתם מן הכוח אל הפועל. אמנם לא נוכל לקבוע מה היה חלקה של הספרות הנדונה במאמר בקידומו של המהפך הפוליטי של שנת 1977, אך נראה שהמערכת הספרותית לילדים פיתחה מנגנונים להכלתו ולפיכך הייתה מוכנה לקראתו.